

Obecná teorie revoluce není dosud v sociologické literatuře uspokojivě zpracována, ačkoli zájem o toto téma v poslední době značně vzrostl. Je to snad proto, že hlavní proudy sociologického bádání byly dosud zaměřeny buď k širším souvislostem historického vývoje nebo k detailním rozborům společenské struktury, takže jev současně tak specifický a tak skloubený s celkovou společenskou problematikou se stával jen zřídka předmětem samostatného teoretického zpracování.

Je to ostatně pochopitelné, neboť poměrně malý počet historiograficky dokumentovaných revolucí na straně jedné a jejich těsná spojitost s makrosociologickou problematikou společenské struktury a zejména jejího dějinného vývoje na straně druhé podněcovaly orientaci sociologického bádání širším směrem.

Marxistická sociologie, která má k revoluční problematice nejněvnitřnější vztah aktivního činitele, spatřuje v revoluci článek – a to s jistým vymezením nezbytný článek – strukturního vývoje, předpoklad přeměny kvantitativních změn ve změny kvalitativní.

Klasikové marxismu rozebírali revoluční problematiku jakožto vyvrcholení třídního boje, vedoucího k přeměně sociálně ekonomických formací. Zabývali se jí zejména z hlediska programového výhledu, v němž promítali své poznatky o dynamice

společenského vývoje do budoucnosti. Největší pozornost věnovali revolucím svého věku, což byly – s výjimkou pařížské komuny r. 1871 – vesměs revoluce či revoluční pokusy kvalifikované jako buržoazní, a jejich dějištěm byla převážně Evropa. Revolucím dřívějších věků a mimoevropských oblastí věnovali jen letmou pozornost, a to hlavně v souvislosti s nástupem vývojového trendu výrobních sil a vztahů jakožto dominanty společenského vývoje.¹

Od začátku našeho století se však poznatky o společenských přeměnách a revolucích značně rozšířily, a to oběma směry časové osy. Úspěšné socialistické a národní revoluce 20. století na straně jedné a podrobnější znalosti o dávných revolucích Starého světa na straně druhé poskytují bohatý materiál k podrobnějšímu, systematickému zpracování.

Současná marxistická sociologie se však více než poznatkům zobecňujícím věnuje rozborům jednotlivých konkrétních revolucí a z nich vyplývajících změn sociálně ekonomických formací. S četnými a většinou důkladnými, bohatě dokumentovanými pracemi konkrétními² kontrastuje stručná povšečnost několika málo autorů, kteří se zabývají o zobecnění poznatku a jevu v marxistické teorii i praxi tak významném, jako je revoluce.³ Přesto však lze v monografiích o jednotlivých revo-

¹ Zmínky klasiků marxismu o revoluční problematice jsou rozsety po celém rozsáhlém souboru jejich spisů. Za stěžejní díla k tomuto tématu lze pokládat Marxovy *Třídní boje ve Francii 1848–50*, *Občanskou válku ve Francii*, Engelsovu *Německou selskou válku* a Leninův *Stát a revoluci*, jakož i soubor Marxových a Engelsových článků vydaných pod společným názvem *Revolution und Kontrarevolution in Deutschland* (Moskva 1940) a soubor Leninových projevů a poznámek k událostem r. 1905, zejména stat *Dvě taktiky sociální demokracie v demokratické revoluci* (Lenin, Spisy, sv. IX., Praha 1934).

² Můžeme poukázat zejména na práce sovětských historiků-sociologů, např.: A. N. Čistozvonov, *Nizozemská buržoazní revoluce XVI. věku*, Moskva 1958, sborník (redaktoři E. A. Kosminskij a J. A. Levickij) *Anglická buržoazní revoluce XVII. věku*, Moskva 1954, B. P. Volgin a E. V. Tarle, *Francouzská buržoazní revoluce 1789–94*, Moskva–Leningrad 1941; dále díla západoevropských marxistů, jako jsou např. Albert Soboul,

Velká francouzská revoluce (český překlad Praha 1950), Christopher Hill, *Anglická revoluce* (český překlad Praha 1950), jakož i autorů našich, a to nejen o české revoluci 15. věku, jako Kurt Konrad, *Dějiny husitské revoluce*, Praha 1964, Josef Macek, *Husitské revoluční hnutí*, Praha 1952, též autor, *Tábor v husitském revolučním hnutí*, Praha 1952, Robert Kalivoda, *Husitská ideologie*, Praha 1961, nýbrž i o revolucích jiných národů a dob, jako zejména Kurt Konrad, *Španělské revoluce*, Praha 1937 a studie Otakara Klímy o mazdakovské revoluci v sasánovském Íránu (Mazdak, Praha 1957).

³ Tak např. Hanna Landau, *Marxistowská teorie revolucí*, Varšava 1963; autorka se zde omezuje na vymezení pojmu sociální revoluce a v dalším se soustřeďuje výhradně na problematiku revoluce socialistické. Podrobněji rozebírá revoluční problematiku Marek Waldenberg, *Revoluce*, Varšava 1964; vedle úvahy pojmoslovné obsahuje tato studie pojednání o povaze revoluce, jejích příčinách a formách. Autor konstatuje, že revoluce jsou pravidelným zjevem společenského vývoje, a to

lucích nalézt nemálo postřehů, jejichž systematické zpracování by mohlo vést k zobecňujícím poznatkům.⁴

V nemarxistické sociologii, diferencované do více přístupů a metod jakož i výsledných závěrů, je zájem o revoluční problematiku různě intenzivní. Nejrozšířenější sociologické školy na Západě – neopozitivistická a funkcionalistická – se soustřeďují především na dílčí, většinou detailní prvky společenských struktur a vztahů, přičemž často ztrácejí ze zřetelle širší dějinné i prostorové souvislosti s jejich proměnlivými „parametry“, podmiňujícími změny pozorovaných detailů.

Obecnější pohledy spojující sociologické aspekty s dějinné vývojovou linií jsou dosud převážně doménou filosofujících směrů

(tzv. teorií velkého stylu), resp. filosofů historie různého zaměření⁵ jakož i historiků samotných.⁶ Ze studií všech těchto typů krystalizuje v posledních čtyřiceti letech tendence k systematickému zobecnění historických zkušeností, přičemž jedním z témat takto zpracovávaných je právě revoluční problematika.

Vedle Adamsovy *Teorie sociální revoluce*⁷ která vyšla již r. 1913, lze považovat za průkopnické práce v tomto směru zejména Sorokinovu *Sociologii revoluce* z r. 1925⁸ a Edwardsův „*Přírodopis*“ *revoluce* z r. 1927.⁹ Na ně navazuje v třicátých letech Brintonova *Anatomie revoluce*,¹⁰ jakož i studie Soulova, zaměřená sice na americké poměry, obsahující však též zajímavé pohledy zobecňující.¹¹ O systemizaci

s pravidelností vlastní ne-li všem, tedy aspoň více společenským formacím (str. 96); omezuje se však většinou jen na obecné úvahy nebo na problematiku revoluce socialistické, přičemž konfrontuje více teze dokladané citáty než historické poznatky. Povšechně se revoluční problematiky dotýká též Jerzy J. Wiatr, *O sociologii* (slovenský překlad Bratislava 1964) a J. Szczepański, *Základní sociologické pojmy* (český překlad Praha 1966). Konradova speciální studie, která je slibným náznakem marxistické teorie revoluce, podložena vlastním empirickým studiem, zůstala bohužel torzem (vydáno pod názvem *Svoboda a zbraně*, Praha 1949). Podobný osud stihl i dílo Griewankovo, z něhož lze pro naši tematiku vytěžit zejména z jeho historické studie pojmoslovně (K. Griewank, *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff*, Weimar 1955).

⁴ Tak zejména citované již studie Konradovy, jakož i Kalivodova *Husitská ideologie*.

⁵ Instruktivní přehled nemarxistických teorií dějinné proměnlivosti společenské struktury podává J. A. Ponsioen, *The Analysis of Social Change Reconsidered*, Haag 1962. Informaci o neopozitivistické a funkcionalistické sociologii na Západě poskytuje v naší literatuře J. Klofáč a V. Tlustý, *Současná empirická sociologie*, Praha 1959).

⁶ Ze srovnávacích sociologicko-historických studií je podnětná zejména práce Séeeova (Henri Sée, *Evolution et Révolutions*, Paris 1929). Sociologický nadhled se uplatňuje také v řadě stěžejních prací o jednotlivých revolucích, např.: A. Mathiez, *La révolution française*, Paris 1928 až 1930; Norman Hampson, *A Social History of the French Revolution*, London-Toronto 1963; I. D. Jones, *The English Revolution*, London 1931; G. N. Clark, *The Later Stuarts*, Oxford 1934; G. Davies, *The Early Stuarts*, Oxford 1949; Jan Slavík, *Husitská revoluce*, Praha 1934. Le Bon, vyzvojující z historického materiálu svou psychologii revoluce (Gustave Le Bon, *La révolution française et la psychologie des révolutions*, Paris 1918), zklamává jak omezeností empirické základny (vychází jen z dějin francouzských), tak hodnotícím přístupem (je nekritickým odpůrcem revoluce). Podobně obsáhlé dílo Ferrandovo, vydané r. 1817, které by podle svého názvu (*Théorie des révolutions, rapprochées des principaux événements qui en ont été l'origine, le développement ou la suite*) a záměru mohlo být pokládáno za nejstarší snad pokus o obecnou teorii revoluce, je spíše encyklopedií, a to nejen všech tehdy známých revolucí v našem smyslu, nýbrž i náboženských reforem, válečných anexí apod. (revoluce je zde pojímána velmi široce), bohužel však znehodnocenou stereotypním a nekritickým konzervatismem autorovým. Historicky i sociologicky mnohem výstižnější je – dílčí sice, ale zobecňující pohledů nepostrádající – ještě starší studie Friedricha Schillera, *Geschichte des Abfalls der Vereinigten Niederlande von der spanischen Regierung* (1. vydání vyšlo r. 1788).

⁷ Brooks Adams, *The Theory of Social Revolution*, New York 1913. Autor neměl bohužel tuto práci k dispozici.

⁸ Piirim A. Sorokin, *Sociology of Revolution*, Philadelphia-London 1925. Sorokin později svou – do značné míry polemickou – koncepci revoluce zařadil do širšího rámce sociálních fluktuací (P. A. Sorokin, *Social and Cultural Dynamics*, Vol. VIII, *Fluctuation of Social Relationships, War and Revolution*, American Book Company 1937); zde však revoluce všeho druhu zahrnul do kategorie nepokojů (disturbances) a z jejich výskytu v dějinách národů se pokusil zjistit nějaké pravidelnosti o jejich četnosti, rozsahu, intenzitě a zaměření. Pomocí celkem arbitrárních statistických ukazatelů dospěl však k závěrům, které jsou buď příliš obecné nebo negativní (tj. pravidelnost nekonstatují).

⁹ Lyford P. Edwards, *The Natural History of Revolution*, 1. vydání Chicago 1927, 2. vydání New York 1965. Na rozdíl od Sorokina je Edwardsův přístup k revoluční problematice prost negativního citového zaujetí. Edwards chápe revoluci jako přeměnu systému legality, přičemž dochází ke zničení institucí překážejících v uspokojování jednoho či více základních lidských přání (jimi jsou ve smyslu Park-Burgessovy teorie 1. touha po nové zkušenosti, 2. touha po jistotě [bezpečí], 3. touha po společenském uplnění, 4. touha po opětování citů) a k reintegraci společností odlišným a mnohem výkonnějším způsobem (op. cit. s. 2–4 a 107). Z průběhu čtyř velkých revolucí, anglické, americké, francouzské a ruské, jakož i z průběhu nástupu křesťanství a z průběhu reformace, kteréžto společenské přeměny rovněž pokládá za revoluce, odvozuje Edwards několik obecných poznatků o předběžných a pokročilejších symptomech revoluce, o ekonomických podnětech a o ideologizaci revoluce (o tzv. sociálních mýtech), jakož i o jednotlivých vývojových fázích revoluce. Popis a rozbor příčin a rozsahu výbuchu, počátečního optimismu, rozštěpu stoupenců revoluce na umírněné a radikály, kteří se v uvedeném pořadí střídají ve vládě, jakož i sociálně psychologický rozbor tohoto střídání a tzv. vlády teroru obsahuje nejcnennější část studie. Naproti tomu úvahy o konci revoluce, jakož i výhledy do budoucnosti trpí jak konceptními, tak empirickými nedostatky.

¹⁰ Crane Brinton, *The Anatomy of Revolution*, Londýn 1939, rozvíjí v podstatě Edwardsovy úvahy a doplňuje je novými postřehy, omezuje se však na čtyři velké revoluce a na kratší úsek jejich průběhu. Zatímco Edwards kladl konec revoluce do doby, kdy se hlavní instituci změny prosazené revolucí natolik zžily, že již není ohrožena jejich existence, pokládá Brinton revoluci za ukončenou onou fází, kterou podle historického příkladu Francie nazývá thermidorem.

¹¹ George Soule, *The Coming American Revolution*, New York 1934. Soulov postoj je v podstatě shodný s marxistickou třídní analýzou.

zobecnujících postřehů o vzniku a průběhu revolucí, obsažené zejména ve výše uvedených pracích, se na sklonku čtyřicátých let pokusil Hopper.¹² V novější, u nás dostupné západní literatuře nelze konstatovat další významnější přínos k obecné teorii revoluce.¹³ Pozornost sociologů se soustřeďuje více na problematiku sociální změny v nejširším slova smyslu.¹⁴

Chceme-li využít bohatého empirického materiálu, který se v posledních letech o jednotlivých revolucích a jejich problematice nashromáždil, a chceme-li se na jeho základě pokusit o takové zobecnění, které by nebylo ani násilné (tj. neprůkazné), ani tak odtaziťé, že by opakovalo celkem již známé obecné poučky, neobejdeme se především bez rozboru pojmu revoluce a jeho kategorizace.

Pokud se týká historického vývoje pojmu revoluce, můžeme odkázat především na práci Griewankovu.¹⁵ V ní je podrobně popsán posun, kterým toto slovo změnilo svůj původní význam cyklického pohybu v přírodě na označení jevů sociálních, a to nejprve jak v širším smyslu jakékoliv pronikavé změny společenských vztahů, idejí a institucí (jako např. revoluce kulturní, průmyslová, technická apod.), tak v užším slova smyslu převážně násilné změny mocenských poměrů uvnitř jednoho a téhož státu, až posléze pojem revoluce vykrytalizoval jakožto specifické

označení velkých bouřlivých přerodů společenské struktury v dějinném vývoji.¹⁶

Současní sociologové právem rozlišují mezi revolucemi ve vlastním slova smyslu či revolucemi sociálními, v nichž jde o střetnutí společenských tříd a ideologií a jejichž výsledkem jsou dalekosáhlé strukturální změny společnosti, a státními převraty, v nichž se střetávají užší mocensko-zájmové skupiny a jejichž výsledkem je změna držitele politické moci.¹⁷

● Revoluce ve vlastním smyslu (revoluce sociální) jsou zpravidla dlouhodobými procesy, během nichž společenský organismus prožívá mnoho proměn, zčásti přechodných (krátkodobých) a zčásti trvalých (dlouhodobých). Z hlediska těchto proměn lze revoluční proces rozčlenit do několika fází; jejich mezníky jsou namnoze dílčí převraty, které na rozdíl od výše uvedených prostých převratů státních obecně nazveme převraty revolučními.

Abychom se vyhnuli nedorozumění, které by mohlo vzniknout z různého významu slova revoluce, budeme dále v této práci používat pro označení celého historického období revolučně podmíněných přeměn názvu revoluční proces, a pro jednotlivé dílčí násilné změny názvu revoluční převrat, a to s příslušným kvalifikačním označením podmíněným fází revolučního procesu, jak ukážeme v dalším textu.

¹² Rex D. Hopper, *The Revolutionary Process*, Social Forces, Vol. 38, 1949/50, s. 270 a násl. Hopper rozlišuje v průběhu revolucí čtyři stadia - předběžné, lidové, formální a instituční, charakterizovaná odlišným typem čtyř společenských vztahů, a to typem vzájemné společenské komunikace, typem efektivního mechanismu, vůdcovským typem a formami elementárního kolektivního chování. Hopperova studie je široce založeným pokusem o systematické zobecnění, postrádá však onen empirický dotek, který je právě pro problematiku tak složitou, jako je problematika revoluční, nezbytným korektivem generalizace.

¹³ U nás nedávno recenzovaná monografie H. Arendtové (Hannah Arendt, *On Revolution*, N. York 1963) je spíše filosofujícím esejem než systematickým dílem sociologickým; autorka se zajímá více o názory na revoluci (hlavně jejich hlasatelů a současníků) než o faktický průběh revolucí. Podobně jako většina jejich předchůdců se i ona omezuje na evropskou a evropsko-americkou oblast, což ovšem znesnadňuje plně pochopení problematiky, která v dané studii není omezena jen na „anatomickou“ stránku revolučních procesů, jako např. studie Brintonova. Ať už lze konstatovat jakékoliv rozdíly mezi revolucemi různých epoch a světadílů, je přece jen více společných znaků a není proto po našem soudu vhodné omezovat pojem sociální revoluce na Evropu nebo na její pozdější vývojová stadia, včetně jejich případného vlivu na ostatní svět.

¹⁴ Ze zásadnějších prací tohoto druhu lze uvést zejména: Everett E. Hagen, *On the Theory of Social Change*, Homewood, Illinois 1962 a Don Martindale, *Social Life and Cultural Change*, Princeton, N. J. 1962.

¹⁵ Citovaný již Karl Griewank, *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff*, Weimar 1955.

¹⁶ V novější marxistické literatuře se vyskytl názor (např. Marek Waldenberg, op. cit. s. 65-6), že zásadní změna společenské struktury, podmíněná uchopením moci novou třídou, tedy revoluce, nemusí být jen násilnou a z hlediska starého režimu ilegální akcí, nýbrž i pokojnou, legální mocenskou přeměnou. Tímto pojetím však termín revoluce ztrácí svůj dosavadní specifický smysl v podstatě převratného procesu. Rozdíl mezi revolucí a evolucí se tak stírá. Waldenbergovi je revoluce prostě změnou společenské formace (op. cit. s. 23).

¹⁷ Rozdíl mezi sociální revolucí a státním převratem není dán, jak správně zdůrazňuje Hanna Landau (op. cit. v pozn. 3, str. 12), rozsahem použitého násilí či rychlostí provedené akce, nýbrž rozsahem strukturálních změn ve společnosti, tj. konkrétně tím, jak dalece se mění sociálně ekonomická formace. Podobné stanovisko zaujímá i Hopper (pozn. 12, op. cit. str. 270), který za podstatný pojmový znak revoluce pokládá změnu základních institucí, tj. právním řádem vynucovaných hodnot ve společnosti.

Ve smyslu sociologického konceptu anomie, definované jakožto jakákoli odchylka chování od všeobecně přijímaných cílů a (nebo) všeobecně přijímaných cest (prostředků) k dosažení těchto cílů (bližší srov. Ponsioen, op. cit. v pozn. 5, str. 60) není však mezi sociální revolucí a státním převratem rozdíl; v obou případech běží o negativní postoj k cílům a prostředkům. Toto zjištění ukazuje mj. meze metodické užitečnosti příliš generalizovaných a schematizovaných konceptů.

Případy, kdy se revoluce nebo státní převrat nezdaří nebo kdy je počáteční úspěch brzy (z dalšího textu vysvitne, co rozumíme tímto málo určitým určením času) vystřídán návratem k dřívějším poměrům, nazveme revolučním pokusem nebo prostě povstáním. Kauzálně, prostorově a časově související sled více revolučních pokusů (povstání) s touhou hlavní tendencí můžeme nazvat revolučním vřením. Organizaci lidí a agitaci za účelem násilného prosazení změny mocenských poměrů, resp. strukturních změn ve společnosti nazveme ve shodě s obecným územ revolučním hnutím.

Mluvíme-li o zdaru nebo nezdaru revoluce, máme na mysli hledisko celkové, komplexní, nikoli jen jedné z revolučních složek (programových pozic), na něž se — jak ukážeme dále — revoluční síly zpravidla brzy po vypuknutí revoluce rozpadají. To znamená, že revoluci pokládáme za úspěšnou tehdy, jestliže v jejím důsledku došlo ve společenské struktuře ke změnám, jejichž kvalitu můžeme přirovnat jakémusi váženému průměru revolučních programů. Nositeli těchto programů jsou jednotlivé revoluční složky (směry); představují síly, které — poněvadž mají směr a jsou výslednicí činnosti určitého množství lidí — můžeme obrazně nazvat sociálními vektory.

Zvláštní případ výsledků revoluce nastává tehdy, jestliže sice přímo v jejím důsledku k strukturním změnám nedošlo, změny tohoto typu však nastaly o něco později, a to tak, že vítězni odpůrci revoluce sami pod jejím dojmem (resp. ze strachu před jejím opakováním) provedli

některé podstatné změny, za něž revolucionáři bojovali.¹⁸

Revoluční procesy jsou na rozdíl od státních převratů, jak jsme již podotkli, jevy složitými a dlouhodobými. Během nich se aktivizují široké vrstvy obyvatelstva (společenské vektory nabývají na velikosti i síle) a revoluční požadavky se diferencují podle jednotlivých společenských tříd nebo i mocensko-zájmových skupin. Tato diferenciací dává podnět k dílčím střetnutím, k dílčím revolučním převratům. V revolučním procesu se tak vytváří více front, více ideových pozic; jejich alianční kombinace podmiňují dynamiku, trvání i výsledek revolučního procesu.

Je-li revolučním činitelem jen jedna třídní složka společnosti (jeden vektor), jako selský stav, městská chudina apod., nebo třída ne příliš početná, resp. politicky a vůbec společensky izolovaná, jako např. otroci, zůstává celý průběh revoluce omezen na střetnutí této složky s vládnoucí třídou, resp. jen vrstvou, a ideologizace revolučních požadavků zůstává minimální. Jak víme z historie selských válek, z povstání městské chudiny (ciompi apod.), jakož i z dějin povstání otroků,¹⁹ nebyly revoluce tohoto typu zpravidla přímo úspěšné. Nepřímý úspěch (srov. pozn. ¹⁸) byl zjev výjimečný. Teprve rozšíření revoluční základny (zmnožení společenských vektorů) a explicitní ideologizace revolučních požadavků dává revoluci údernou sílu potřebnou k rozvinutí a dovršení revolučního procesu.²⁰ Rozšíření revoluční základny však samo o sobě ještě nestačí k úspěchu revoluce.²¹ Můžeme říci, že je

¹⁸ Tak tomu bylo např. s většinou evropských revolucí r. 1848, dále s povstáním českých a uherských sedláků v letech 1759–1775, s povstáním anglických sedláků vedených Watem Tylerem (r. 1381) apod. Do jisté míry sem lze zařadit i takové případy, jako byly Chrusavovy reformy (po r. 531 n. l.) po potlačení mazdakovského hnutí (494–524 n. l.) v Íránu aj.

¹⁹ Ani první povstání otroků na Sicílii (r. 138 př. n. l.), které se podle kusé historické evidence zdá být ze všech revolučních pokusů této třídy ideově i organizačně nejlépe fundováno, nemělo trvalého úspěchu. Po šesti letech existence pozoruhodného společenského útvaru osvobozených otroků obnovila římská moc na celé Sicílii status quo. Podobný nezdar postihl i současné Aristonikovo povstání v Pergamu (r. 133–130 př. n. l.), které se opíralo o širší vrstvy než o samotnou třídu otroků. Délkou trvání nejúspěšnějším revolučním pokusem otroků bylo povstání tzv. zandžů v dolním Íránu r. 869 n. l. Zandžové udrželi vlastní stát proti abbásovskému chalífátu po celých čtrnáct let. Na rozdíl od státu sicilských otroků byl však stát zandžů kopií státu, proti němuž povstali, včetně instituce otroků, bez nichž si bývali otroci zřejmě nedovedli představit svobodný

život. Příčinu nezdaru povstání otroků spatřuje Kalivoda v tom, že otroci jakožto třída nemohou vytýčit program svého sebeuskutečnění, tj. přeměny své vlastní třídní situace v celospolečenskou, ale naopak usilují o opuštění vlastní třídní postavení (*Husitská ideologie*, str. 478). Totéž platí ovšem i o povstání nevolníků.

²⁰ Na význam široké revoluční základny vznikající spolupůsobením městského opozice a selsko-plebejského hnutí upozorňuje R. Kalivoda v *Husitské ideologii*, str. 75. Význam ideologie, krystalizující z dlouhodobého přípravného období revoluce, vyznačujícího se zvýšenou, byť nejednotnou kritickou aktivitou intelektuálů odpadávacích postupů od vládnoucí ideologie, zdůrazňují Edwards (op. cit. v pozn. 9), Brinton (pozn. 10), Soule (pozn. 11) i Hopper (pozn. 12). „No social ferment can progress without mental formulation appropriate to it“, konstatuje Soule (op. cit. str. 22).

²¹ Tak tomu bylo např. s povstáním tchajpingů v Číně v l. 1851–68, s povstáním kastilských měst, tzv. komunerů, v r. 1520–21, jakož i s celou řadou národních povstání proti cizí vládě, jako byla např. povstání polská (1830, 1846 a 1863), katalánská (1640–1652, 1714), irská (1594–1603, 1649–1652, 1690) apod.

podmínkou nutnou, nikoli však postačující.

Zvláštní případ nastává, jestliže je politický převrat provázen zásahy do politicko-hospodářské struktury, a to nikoli za účelem její změny, ale naopak jejího utužení, resp. za účelem návratu k nějaké dřívější idealizované společenské formě. Takové případy jsou známe z různých dob. Brinton je nazývá „pravicovými revolucemi“²² a jako příklady uvádí jednak protidemokratické státní převraty v antických Aténách (v 5. století př. n. l.), jednak uchopení moci italskými fašisty a německými nacisty. Státní převraty tohoto druhu nesplňují však výše uvedené znaky, charakterizující revoluční procesy v našem slova smyslu. Pokud tyto převraty směřují k odstranění hospodářských a politických změn (reform) provedených ve prospěch širokých vrstev obyvatelstva, je možné o nich mluvit jako o kontrarevolucích.²³ Pokud tyto převraty směřují k přehlušení daného napětí uvnitř národního společenství drastickým organizačním utužením a vytvořením napětí nového v mezinárodních vztazích, běží o specifický proces, který má jen některé vnější analogie revolučního procesu.²⁴

Tam však, kde je návrat k dřívější společenské formě či hodnotě jen symbolem či heslem jinak pronikavé společenské přeměny, jako tomu bylo u většiny lidových kacířských hnutí v křesťanství nebo v islámu, a kde jsou kromě toho splněny další podmínky revolučního postupu, lze i v našem smyslu mluvit o revolučním hnutí, ba někdy i o revolučním procesu.²⁵

Po tomto vymezení pojmového rozsahu revolučního procesu se můžeme vrátit k vlastnímu tématu. I v rámci výše ob-

jasněné kategorie revolučního procesu se však ukáže potřeba dalšího typového členění. Ze srovnání průběhu jednotlivých revolučních procesů vyplývá rozdíl mezi a) revolučními procesy s převahou vnitřní problematiky (jejich řešení spočívá především ve změně panující ideologie a politicko-ekonomické struktury) a b) revolučními procesy s problematikou převážně vnějších vztahů, vznikajících ze závislosti na jiném, prostorově odděleném společenském útvaru, jehož struktura a ideologie nevyhovují vývojovým tendencím dané oblasti a jenž násilím brzdí uplatnění těchto tendencí. (Řešení pak spočívá v násilném odtržení takto postižené země a v uplatnění, ev. provedení potřebných ideologických a strukturálních změn.) Prvý typ nazveme revolučním procesem vertikálním, druhý horizontálním.

Typickými příklady vertikálních revolučních procesů jsou obě největší buržoazní revoluce, tj. anglická z poloviny 17. století a francouzská z konce 18. století, dále buržoazní a proletářská (Velká říjnová) revoluce v Rusku v první polovině 20. století, jakož i revoluce mexická z téže doby. Do téže kategorie lze zařadit i vícestupňovou revoluci v Číně, přestože v jejích začátcích se uplatňoval i horizontální prvek, tj. odpor k mandžuské dynastii; vzhledem k nepatrnému již významu vlastního Mandžuska v oné době lze však tento prvek zanedbat. Přes výrazný moment napětí vůči cizím okoli, jemuž se ostatně žádná země v revoluci nevyhne, se převaha vertikální problematiky uplatňuje i v nedávné socialistické revoluci kubánské, jakož i v naší revoluci husitské²⁶ a také v leccems jí podobné safíjovské revoluci v Iránu.²⁷

²² Srov. Brinton, op. cit. str. 32 a passim.
²³ Kontrarevoluční akce jsou průvodním zjevem nejen všech velkých revolučních procesů, nýbrž namnoze i velkých reformů. Jako příklad úspěšné kontrarevoluce proti reformnímu vývojovému trendu lze uvést zejména Frankovo povstání proti republikánské vládě ve Španělsku v r. 1936–1939. Typickým příkladem neúspěšné kontrarevoluce proti strukturální přestavbě společnosti cestou reformu je povstání stoupenců šógunátu proti císaři Mucuhitovi (Meidži) v Japonsku roku 1868.

²⁴ V případě jak italského fašismu, tak německého nacismu nebyla hlavním cílem uchopení moci přeměna společenského řádu, ale naopak ztuzení společenské struktury a imperiální uplatnění národa, za jehož oprávněného a výlučného představitele se ono hnutí pokládalo. Srážka s ostatním světem, která z toho vyplynula, skončila na rozdíl od expanze revolučních režimů nejen úplnou porážkou expanzivních sil, nýbrž likvidací všech institutních přeměn „kvazirevolučního“ režimu, úzce spjatého s osobností svého zakladatele a vůdce. Uvedené změny se tak po dostatečném časovém odstupu jeví jako pouhé devíťmí intermezzo v jinak se utvářejícím dějinném trendu. (V Ně-

mecku trvala tato přerývka celkem dvanáct, v Itálii dvacet roků.) Revoluční proces v našem slova smyslu takovým naprostým zhroucením nekončí.

²⁵ Příkladem revolučního hnutí, jehož heslem byl návrat k minulosti (v daném případě návrat k muslimskému právu od práva mongolského) a které kromě toho svým časovým rozpětím a částečnými úspěchy bezmála splňuje námi stanovené znaky revolučního procesu, je hnutí tzv. serbedarů v severovýchodním Iránu v letech 1335 až 1382 n. l. (bližší srovnání např. I. P. Petruševskij, *Zemědělci i agrárníci otnošenija v Iraně XIII–XIV vekov*, Moskva–Leningrad 1960, s. 412 a násl.).

²⁶ Nacionální ostří v husitské revoluci není zaměřeno proti nadvládě cizího státu, ale proti privilegiovanému postavení cizí národnosti uvnitř českého státu. Formální vztahy České koruny ke Svaté říši římské národa německého nebyly nikdy těžkou záležitostí, natož pak v 15. století, kdy tato říše už nepředstavovala mocenského činitele. Za horizontální prvek v husitské revoluci nelze ani považovat boj proti církvi, neboť většina revolučních postulatů zde nesměřuje k odtržení, nýbrž k reformě celé církve (proto ono vytrvalé úsilí o vyrovnání s církví obecnou).

Příklady revolučních procesů horizontálních představují revoluce nizozemská (z poslední třetiny 16. století), revoluce americká (z konce 18. století), revoluce latinsko-amerických zemí (ze začátku 19. století), jakož i — pokud lze zatím dohlédnout — většina revolucí koloniálních zemí v poslední době.

V revolučních procesech vertikálních je dále významným momentem okolnost, do jaké míry je vnitřní problematika omezena na země, v nichž došlo k revoluci, nebo zda je problematikou společnou širší oblasti. V takovém případě se projevuje tendence k rozšíření revolučního procesu do sousedních zemí, kde pak vznikají sice časoprostorově i kauzálně samostatné, svým bezprostředním podnětem však odvozené revoluce, které mají zpravidla zjednodušenou strukturu a zkrácený průběh.

Naopak složitějším se revoluční proces stává tehdy, jestliže je strukturní problematika ovlivněna recepcí myšlenek, institucí, výrobních pochodů a životního stylu, pocházejících z oblasti s odlišnou kulturní, resp. vůbec civilizační tradicí. V takovém případě je příležitost ke střetnutí koncepcí na nejširším poli společenských vztahů a životních forem, přičemž vzájemné prolínání vlastních tradic s cizími vlivy může vytvářet nejrůznější varianty a kombinace jednotlivých revolučních pozic. Radikalismus v oblasti politicko-hospodářské může být spojen s tradicionalismem kulturním (byť podvědomým, tj. tradicionalismem myšlenkového přístupu a ne projevu) a naopak. Příklad tohoto komplikovaného revolučního procesu poskytují zejména, jak se zdá, dosud nedovršená revoluce čínská, která je již od obou svých krvavých preludií — tchajpchingského (v letech 1851–68)²⁸ a ichetchuanského (boxerského v letech 1899–1900) poznamenána zvláštním napětím vyplývajícím právě ze

střetnutí domácích a cizích tradic i životních koncepcí.

Toto jsou po našem soudu hlavní momenty, které znesnadňují zobecňování poznatků z jednotlivých revolučních procesů. Složitost a dlouhodobost revolučních procesů není však při hledání pravidelností nebo dokonce zákonitostí jen na závalu. Naopak, širší účastenská základna a její dlouhodobá aktivace dává příležitost k uplatnění obecných typů lidského chování ve větší míře než při jednorázových revolučních převratech s menším počtem účastníků.

Dovršený revoluční proces je do jisté míry uzavřeným cyklem; jeho průběh vykazuje jisté pravidelnosti, na které bylo již v sociologické literatuře mnohokrát upozorněno. V další části tohoto článku se pokusíme zpřesnit dosavadní výsledky bádání v tomto směru, a to jednak nástupem metodického modelu, jednak ukázkou jeho empirického odvození. Omezíme se na kategorií revolučních procesů vertikálních s problematikou podstatně neovlivněnou recepcí cizích vlivů (tj. cizích civilizací, ne snad jen etnických). Empirický materiál poskytují ony revoluce, o nichž máme postačující historiografickou evidenci a jejichž celkový průběh a výsledek lze již pro dostatečný časový odstup objektivně ohodnotit. Jsou to v chronologickém pořadí: revoluce česká z 15. století, revoluce anglická ze 17. století a revoluce francouzská z přelomu 18. a 19. století.²⁹

Ve všech těchto revolučních procesech je vedle individuálních neopakovatelných prvků řada prvků společných. Objevují se v oně stránce revolučního procesu, kterou můžeme obrazně nazvat jeho mechanismem; nepostihují tolik jeho vlastní společenskou problematiku. Případné pravidelnosti, resp. zákonitosti meritorní stránky revolučních procesů lze vyvodit jen z dlouhodobé komplexní analýzy, ze

²⁷ Podobně jako v naší revoluci husitské se i v saffijovské revoluci Iránu (v letech 1500–1514) kombinují prvky náboženské, národnostní a třídní. Programová dominantna je náboženská (šijismus), třídní základnou je měšťanstvo (zejména femesinictvo) v protikladu ke šlechtě. Tehdejší iránský nacionalismus je však více lokální než etnický, jak o tom svědčí významná účast turkského živlu v saffijovském vojsku „Rudých čapek“ (srov. zejména poznámku, kterou H. A. R. Gibb připojil k Toynbeeho rozboru saffijovské revoluce – A. J. Toynbee, *A Study of History*, díl I, str. 400–2.)

²⁸ Povstání tchajpchingů navazuje na starou revoluční tradici taoistických sekt. Běží o dávnou čínskou představu zlatého věku, v němž vládne Velká rovnost (tchaj-pching). První historicky doložené uplatnění tohoto hesla jakožto revoluč-

ního programu, avšak bez potřebného uvědomění praktických prostředků k jeho uplatnění se datuje z konce 2. století n. l. (hnutí tzv. Zlutých turbanů).

²⁹ O srovnání těchto tří revolucí se již pokusil Jan Slávik ve své *Husitské revoluci* (Praha 1934), omezil se však na příležitostné vytčení některých shodných momentů. Na potřebu srovnání revoluce husitské jakožto revoluce raně buržoazní s pozdějšími evropskými revolucemi buržoazními znovu upozornil R. Kalivoda v referátu na poděbradské konferenci *Cultus pacis*... otištěném pod názvem *Husitská revoluce a poděbradská epocha*, *Filosofický časopis* 1965, č. 2, str. 388. O srovnání problematiky těchto revolucí ve vztahu k předcházející sociálně ekonomické formaci se pokusil v citované již *Husitské ideologii*, str. 67–79.

souvislosti ještě více makrosociologických.

S touto výhradou, tj. s tím, že máme na mysli jen stránku formy, resp. mechanismu, můžeme průběh vertikálního revolučního procesu nastínit obecně takto:

1. Náběh k vertikálnímu revolučnímu procesu. Revoluční situace dozrává za těchto předpokladů:

- a) V třídní struktuře společnosti dochází k živelnému posunu majetku a vzdělání ve prospěch části obyvatelstva mimo vládnoucí třídu (vrstvu);
- b) z této části obyvatelstva krystalizuje nová třída s pozměněnou hierarchií hodnot, vědomá si své rostoucí síly a nespokojená s inferiorním mocenským a prestižním postavením;
- c) aktualizuje se tak nová společenská problematika, kterou vládnoucí třída (vrstva) není schopná nebo ochotná vyřešit;
- d) nevyřešená problematika se hromadí, nespokojenost se stupňuje v neklid, který vláda není schopná ani potlačit, ani odvrátit pozitivními zákroky;
- e) nespokojenost aktivizuje široké vrstvy i mimo nově nastupující třídu a proniká i do vládnoucí třídy (vrstvy);
- f) mezi nespokojenci vzniká nové tvůrčí ohnisko, jehož účastníci vysvětlují příčinu krize a z nových hodnotících hledisek formulují program nápravy;
- g) nové ohnisko má dostatečnou, byť omezenou svobodu k názorovému projevu, nikoliv však možnost k praktickému uplatnění, zejména v podílu na vládě;
- h) nové tvůrčí ohnisko se stává populárním v širokých vrstvách a vzbuzuje ve svých stoupencích spontánní loajalitu, čímž se stává do jisté míry ohniskem mocenským;
- i) ve společnosti dochází v tomto specifickém smyslu k rozštěpu suverenity.⁸⁰

2. Stlak revolučního náběhu. Vláda si uvědomuje nebezpečí, které jí hrozí z konkurence nového zdroje ideové moci a pokouší se vývoj vrátit a potlačit nové tvůrčí ohnisko. Nemá k tomu však již dostatek sil, resp. rozhodnosti. Případné oběti vládního zákroku dávají nespokojencům posvácení jejich boje a vyostřují protiklady.

3. Revoluční výbuch. Násilný pokus o za-

stavení dalšího vývoje vede k výbuchu, ať již ve formě přímé, násilné akce (defenestrace, povstání Skotů, dobytí Bastily) nebo ve formě uchopení moci novou, resp. starou, ale reaktivovanou institucí a vytvoření nového normativního ohniska (čáslavský sněm, parlament, národní shromáždění). V této fázi jsou revolucionáři zpravidla nejsvornější a pravdivost revolučního nadšení dosahuje vrcholu.

4. Revoluční rozkmit. Je-li výbuch úspěšný natolik, že se představitelé revolucionářů dostávají k politické moci, dochází k diferenciaci dotud celkem jednotně vystupujících nespokojenců; stoupenci revoluce se rozestupují podle rozsahu svých požadavků, podle intenzity změn, které požadují ve společenské struktuře a ve smýšlení jednotlivců. Zpravidla se vytváří (včetně stoupenců statu quo) pět základních pozic (směrů), a to podle obvyklé již politické terminologie — zprava doleva (v závorce jsou uvedeny konvenčními názvy příslušné směry ve třech revolucích, z nichž je model odvozen) — takto:

- a. kontrarevolucionáři (pod jednou, roajalisté)
- b. revoluční pravice (pražané-Příbramovci, episkopalisté, feuillantí)
- c. revoluční střed (pražané-Rokycanovci, presbyteriáni, Gironda)
- d. revoluční levice (táboři a sirotci, independenti, Hora-jakobíni)
- e. krajní levice (prvotní táboři, adamité apod., levelleři a diggeři, zběsilí a babuvisté)

Ve fázi rozkmitu se těžiště moci poměrně rychle přesouvá po uvedené stupnici směrem doleva. Žádný z revolučních směrů však není v této fázi schopen uchopit pro sebe moc celou. Dochází mezi nimi ke střetnutí, během něhož jsou likvidovány mocenské pozice obou krajních křídel naší škály. Potlačení kontrarevolucionáři hledají pomoc v cizině; ta zpravidla zakročuje, v neznalosti změněných psychologických podmínek však s naprostým neúspěchem. Tím načas stmeluje revoluční směry, mezi nimiž tak nepřímou povzbuzuje směr radikální.

5. Záchyt. Po několikaletém (zpravidla pětiletém) vnitřním zápase se podaří jed-

⁸⁰ Tuto Leninovu myšlenku přechodného dvouvládí demonstruje na příkladech svých čtyř velkých revolucí Brinton (op. cit., str. 161–166).

nomu z hlavních revolučních směrů (levici nebo středu) uchopit na delší dobu moc výhradně pro sebe a zachytit tak rozkmitané těžiště moci.

6. Ztuzení a deformace. Udržení moci v rukou jednoho revolučního směru (na jedné revoluční pozici) vyžaduje stupňované užití násilí. Zpravidla dochází k vytvoření revoluční diktatury, která klade zvýšené nároky na oddanost stoupenců vítězného směru revoluce. Materiální pohnutky přitom začínají zatlačovat původní revoluční nadšení. Ve společenské praxi dochází k deformaci revolučního ideálu.

7. Erpanze. Revoluční diktatura využívá předcházející zahraniční intervence ke kanalizaci revoluční energie na střetnutí mezistátní (střetnutí horizontálního typu). To však vyžaduje další oběti na životech i hmotných nákladech, čímž se napětí zvyšuje. Objevuje se pocit vyčerpanosti a zklamání z nesplněného revolučního ideálu. Situace se zhoršuje tím, že zisk z výbojů není zpravidla distribuován úměrně s rozvržením obětí.

8. Zvrat. S rostoucí nespokojeností se vytvářejí předpoklady ke koalici potlačených revolučních složek s odpůrci revoluce, což má — případně v kombinaci se zahraniční intervencí — za následek násilný zvrat revolučního procesu (Lipany, Monckova akce, porážka Napoleona).

9. Kompromis. Zvratem revolučního procesu přechází politická moc na kompromisní koalici dotud potlačovaných revolučních směrů s kontrarevolucionáři, a to zpravidla s programovou náplní revoluční pravice. Nastává období kompromisnictví.

10. Restaurační tlak. Porážka nejenergičtějšího revolučního směru oslabuje dynamiku revolučního procesu. Tohoto oslabení využívají odpůrci revoluce a snaží se strhnout moc zcela na sebe a obnovit mocenské poměry, jakož i pokud možno sociálně ekonomickou strukturu z doby předrevoluční.

11. Konsolidační převrat. Restaurační tlak vede k rozpadu koalice, která provedla zvrat revolučního procesu. Revoluční směry se opět sblíží, tentokrát pod vedením některé složky blíže revolučního středu. Dochází opět k použití násilí (ten-

tokrát v menším rozsahu), jímž jsou kontrarevolucionáři s konečnou platností vyloučeni z mocenské pozice. Tento — z hlediska revolučního procesu — dílčí převrat nazveme převratem konsolidačním.³¹

Podobně jako začátek revolučního procesu nelze ani jeho konec vymezit jednoznačným časovým údajem. Po konsolidačním převratu doznívá problematika revolučního období a její protiklady ustupují do pozadí. V společenském hodnocení se uplatňují jiné priority, společenské zájmy se diferencují podle nových hledisek a vytvářejí se nové fronty politického střetání.

U dovršených již revolučních procesů vertikálního typu se pravidelnost projevuje nejen v posunu těžiště moci, což bylo demonstrováno na výše uvedených jedenácti fázích, nýbrž i v délce celého procesu. Ponecháme-li obtížně vymezitelnou fázi náběhu a stlaku stranou a ohraničíme-li trvání revolučního procesu poměrně jednoznačnými mezníky, tj. začátkem výbuchu na straně jedné a dovršením konsolidačního procesu na straně druhé, zjistíme, že revoluční proces trval v našich třech případech 35–60 roků.

Tato obecná konstatování jsou, jak jsme již řekli, odvozena z rozboru tří vertikálních revolučních procesů. Dokumentaci tohoto odvození či zobecnění předvedeme ve zkrácené formě grafů.

Grafy jsou sestaveny podle těchto pravidel: Na vodorovné ose je nanášen čas, nahoře s označením pravidelných pětiletých intervalů, dole s údajem letopočtů hlavních událostí. Legenda k jednotlivým letopočtům je pro přehlednost z grafů vypuštěna a zařazena do zvláštní tabulky.

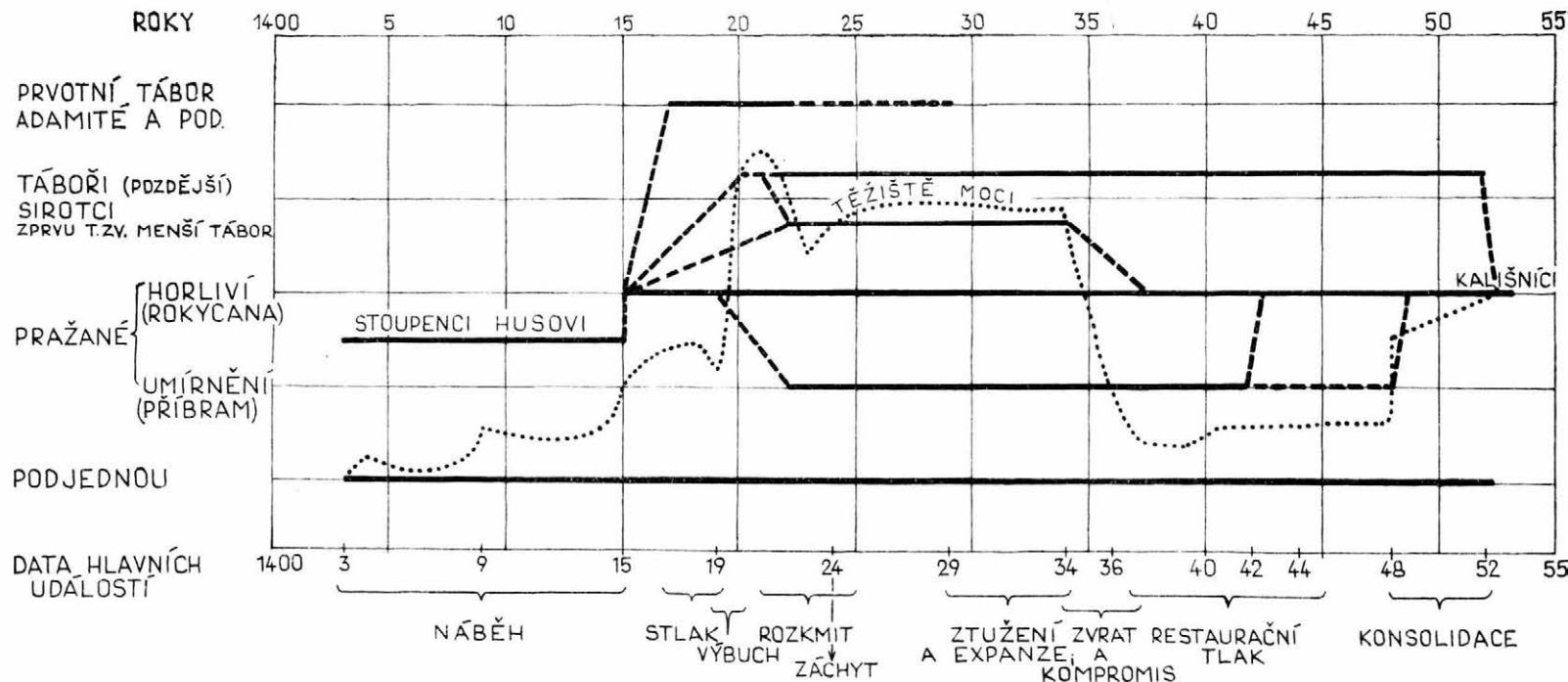
Na svislé ose jsou zakresleny jednotlivé směry (pozice), které se během revolučního procesu střetávají. Jsou označeny historiografickými konvenčními názvy bez ohledu na vztah k třídní či právní stratifikaci stoupenců. Plná přímkou označuje dobu, během níž ten který směr vystupoval jako organizované společenství, jehož představitelé buď byli u moci nebo o ni usilovali. Přerušovaná přímkou označuje období potlačení tohoto směru, popřípadě kontinuitní vazbu mezi různými směry revoluční struktury.

³¹ Modifikaci tohoto fázování aplikuje na vývoj husitské Prahy Karel Hruší, *Sociologický model husitské revoluce v hranicích politického systému pražských měst* (Sociologický časopis, 1967, č. 5, str. 575 a násl.). Přestože jde jen o jedno ze dvou

hlavních ideových a politických center husitství v Čechách a fáze jsou vzhledem k tomu zjednodušeny, průběh mocenského uplatnění složek ve trojí aspektu (podle skupin, institucí a ideologií) zhruba odpovídá vývoji těžiště moci v našem grafu.

Graf 1

ČECHY

Cechy

Náběh

1403 první spory o Viklefa, sociální nepokoje
1409 Hus na vrcholu vlivu, kutnohorský dekret

1412 zápas o odpustky

1414 začátek přijímání podobojí

1415 Husova mučednická smrt, ustavení husitské jednoty

1416 pražská universita autoritou v náboženských otázkách

1417 krystalizace radikálního ohniska v Ústí Sílak

1418—19 pokusy o potlačení husitské agitace
Výbuch

1419 defenestrace, bouře v Praze, shromažďování na horách

Rozkmit

1420 chiliasmus, založení Tábora, první křížová výprava a první porážka Zikmunda, čtyři artikuly

1421 časlavský sněm, vláda Želivského na Novém městě

1422 Žižkovo odchýlení od táborů, konec vlády Želivského v Praze

Záchyt

1424 vítězství Žižky a táborů nad pražany u Malešova, smíření s pražany. Smrt Žižkova, sirotci a jejich narovnání s tábory.

Ztužení

1426 fixace táboreské nauky, Prokop Holý

1427 protikorybutovský převrat v Praze

Expanze

1428 začátek vojenských výprav do zahraničí

1429 začátek jednání se Zikmundem

1431 začátek jednání s basilejským koncilem

1433 formulace dohody s koncilem — kompakтата

Zvrat

1434 vítězství pražanů nad tábory a sirotky u Lipan

Kompromis

1436 konečné dohodnutí kompakтата, znovunastolení Zikmunda

Restaurační tlak

1437 snaha o restriktci kompakтата, útěk Rokycanův z Prahy

1440 landfridy, spojení východních Čech pod Hynkem Ptáčkem

1442 smíření Rokycanova s Příbramem — spojení kališníků

1444 zavržení táboreského učení na sněmu v Praze

1448 papežský legát žádá bezpodmínečné podrobení církvi

Konsolidace

1448 Jiří z Poděbrad dobývá Prahu

1450 smíření kališnické a katolické šlechty

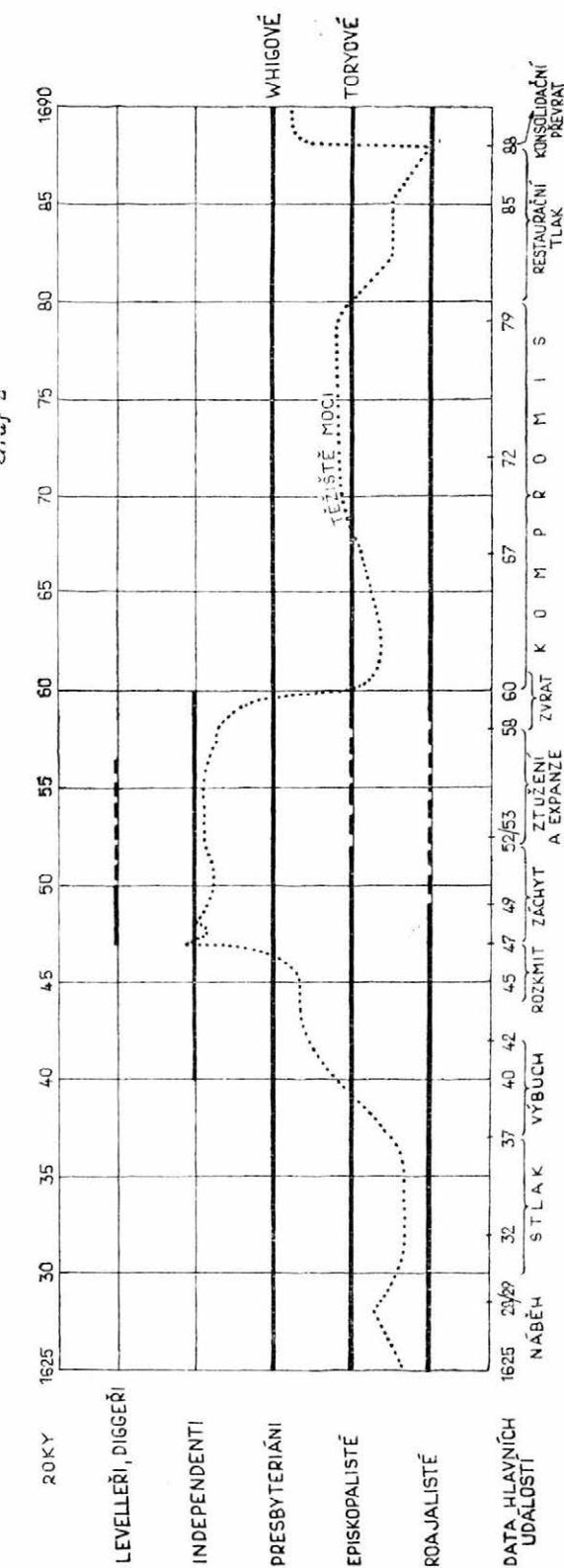
1452 Jiří správcem zemským, poddání Tábora

Nejsou zde pochopitelně zachyceny všechny nuance, jako např. štěpení hlavních stran na drobnější frakce, hnutí místního nebo okrajového významu, skupiny fluktuující mezi stranami apod. Nejsou zde také vyznačeny změny v průběhu jednotlivých směrů, jejichž sociální a programový profil vypadá zpravidla jinak na začátku a jinak v závěru revolučního procesu. Výsledek změny je však označen — pokud jsou pro to v konvenční terminologii předpoklady — novým názvem.

Tečkovaná čára označuje aproximativní změny v mocenské struktuře, pro účely grafu konstruované jako posun „těžiště“ moci mezi jednotlivými soutěžícími směry. Mocí se zde rozumí nejvyšší politická moc v rozsahu celé země, v níž revoluční proces probíhá. Posun „těžiště“ moci ukazuje, jak dalece se ten který směr podílí na politické moci, která ovšem nemusí být v zemi jednotná. Jinými slovy, uvedený posun označuje intenzitu mocenského uplatnění jednotlivých směrů, resp. — v době před uvědoměným zformováním těchto směrů — názorových a zájmových pozic jim odpovídajících. Posun těžiště nahoru naznačuje, že v mocenské struktuře země se více uplatňují radikální prvky, posun dolů znamená větší uplatnění směrů konzervativních. Jestliže se křivka těžiště moci blíží některé z revolučních pozic nebo ji protíná, znamená to, že tato pozice se mezi všemi mocenskými činiteli v oné době nejvíce uplatňuje. Poněvadž revoluční proces neprobíhá v celé zemi stejně intenzivně a poněvadž politická moc nepřechází v jednotlivých jejích oblastech na jednotlivé směry ve stejné době, může být naše označení posunu těžiště moci jen velmi přibližným vyjádřením skutečného vývoje. To je zvláště třeba zdůraznit v průběhu revoluce husitské, která probíhala ve znamení dvou zeměpisných center revoluční aktivity.

Z grafů jsou zřejmé jak obecné, tak osobité prvky vertikálních revolučních procesů. Společnou charakteristikou je stranická struktura a průběh posunu těžiště moci. Ke zmnožení pozic, tj. k diferenciaci revolučních postulatů (programů) dochází vzápětí po výbuchu.

S ukončením rozkmitové fáze, tj. se začátkem ztužení zaniká krajní levice jako

Poznámky ke grafu 2

Anglie

Náběh

1628 Petition of Right

Stlak

1629 Karel I. rozpouští parlament, zatčení jedenácti vůdců opozice

1632 Eliotova mučednická smrt

Výbuch

1637 povstání Skotů

1640 obnovení parlamentu (krátký a dlouhý parlament), odstranění a zatčení králových rádců (Strafford, Laud aj.)

1642 začátek války mezi králem a parlamentem

1545 Cromwellovo vítězství nad roajalisty u Naseby

Rozkmit

1647 porážka posledních roajalistů, začíná roztržka mezi parlamentem a armádou, vystoupení levellerů (Putney)

1648 obnova války s králem, Prideova čistka (kusý parlament)

Záchyt

1649 poprava Karla I., potlačení levellerů, vystoupení diggerů, vyhlášení republiky, začátek expanze (Irsko)

Expanze

1652 konec vítězného tažení proti Irsku a Skotsku, začátek války s Nizozemím

Ztužení

1653 dvojí rozpuštění parlamentu Cromwellem, začátek diktatury

1658 Cromwellova smrt

Zvrat

1659 vyhnání Cromwellova syna, Monckova akce, obnova parlamentu

Kompromis

1660 Karel II. přijímá podmínky parlamentu, který schvaluje návrat Stuartů na trůn (bredsá deklarace)

1667 nepokoje v Londýně, vyhnání kancléře Clarendona

1672 parlament maří králův pokus prosadit politické zrovnoprávnění katolíků

1679 Habeas Corpus Act, dolní sněmovna usiluje o vyloučení Jakuba II. z nástupnictví

Restaurační tlak

1681 Karel II. rozpouští parlament

1683 potlačení whigovského a independent-ského spiknutí

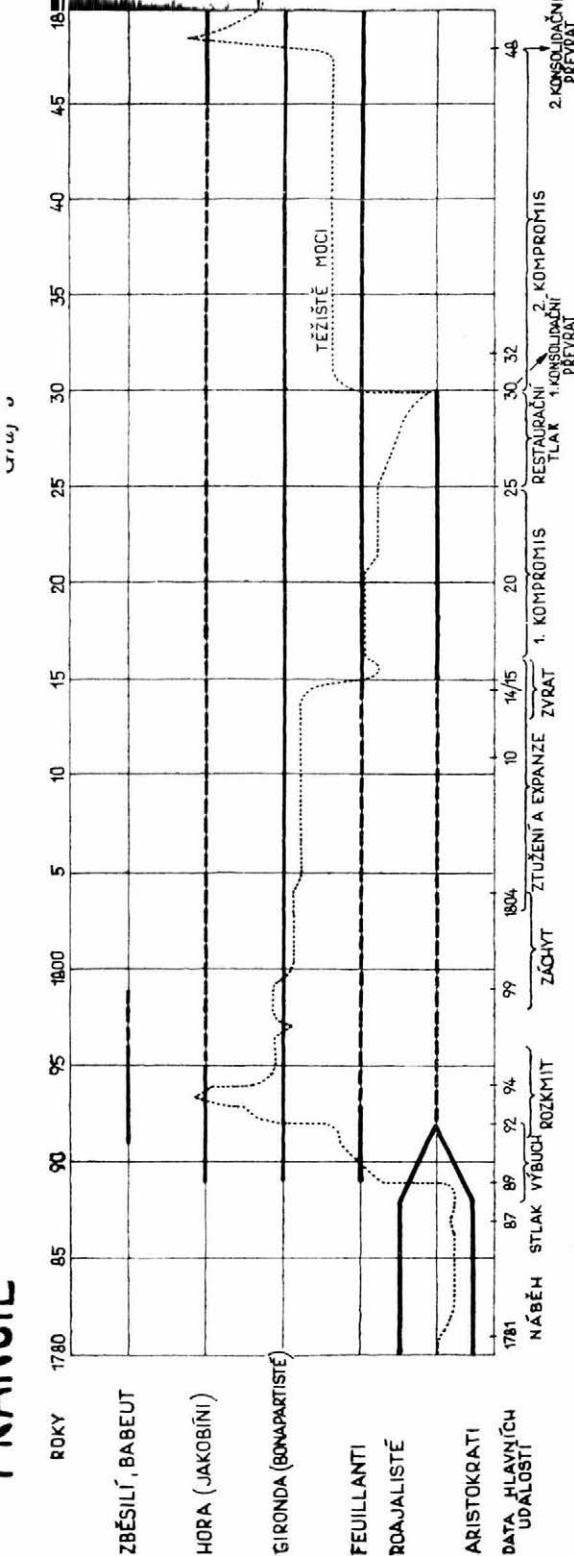
1685 nastoupení Jakuba II., Monmouthovo povstání

1687 Jakub II. vyhláší zrovnoprávnění katolíků

Konsolidace

1688 slavná revoluce

1689 Bill of Rights

organizovaná síla. To však neznamená, že její postuláty ztrácejí apel na budoucí generace.

Vývoj krajní levice lze ve všech třech pozorovaných revolucích rozdělit na tři fáze. V první fázi, tj. v době, kdy revoluční rozkmit posouvá těžiště moci nejvíce doleva, se část tehdy nejúspěšnějšího revolučního směru (levice) radikalizuje a přichází s programem maximálních změn (prvotní Tábora, levellerů, zbeřilů). Tento směr je však brzy mocensky potlačen, a to většinou samotnou levicí. V důsledku této porážky se těžiště radikalismu přesouvá do vnějšího okruhu revolučního hnutí. V Čechách se uplatňuje mimo hlavní centra (adamité apod.), v Anglii zaujímají místo komplexních reformátorů (levellerů) dílčí reformátoři (diggeri), ve Francii se krajní levice organizuje jako spiknutí bez široké masové základny (Babeuf). To je druhá fáze ve vývoji krajní levice, která je však rovněž mocensky potlačena. Poté ve všech pozorovaných případech nastává delší césura. Během ní dospívá většina radikálů k závěru, že mocenskými prostředky mohou stěžejní zvládnout, a soustřeďují se, což je třetí fáze, na činnost výchovnou, resp. na vytváření vzorových společností (Jednota bratrská, Společnost přátel, utopičtí socialisté). Touto rekonstrukcí se sice odsouvají vyhlídky na mocenské uplatnění, zato se však vytvářejí předpoklady pro dlouhodobé uplatnění v následující fázi historického vývoje, kde — po případných dalších proměnách — zaujme někdejší krajní levice místo významného sociálního vektoru.

Vlastní levice je během revolučního procesu mocensky úspěšnější. V Čechách a v Anglii se jí podaří zachytit rozkmitané těžiště moci a udržet je pomocí ztuzení po přibližně jedno desetiletí. V Čechách se ovšem tento záchyt netýká země jako celku, ale její městské a zemanské většiny, která je ovládána koalici dvou stran levice (táborů a sirotků) v letech 1424—1434. V důsledku této územní neúplnosti se ani ztuzení nemůže plně projevit. Ani v Anglii však nejsou záchyt a ztuzení úplné. Vedle Cromwellem ovládané armády, jediného to mocenského představitele independentů, se přece jen tu a tam uplatňuje odchylné stanovisko parlamentu, z něhož se vždy nedaří vyložit veškerou opozici proti Cromwellově

diktatuře. Avšak i mezi nejvyššími představiteli armády se občas uplatňují názory odchylné od názorů lorda protektora. Ve Francii je doba mocenského úspěchu levice omezena jen na jeden rok (1793—94) a záchyt provádí revoluční střed, s plným úspěchem až v bonapartovské deformaci (1799—1814), která je současně dobou plného, můžeme říci klasického ztuzení a maximální expanze.

Revoluční střed je přes všechny své porážky během rozkmitu a přes dočasné odsunutí na vedlejší kolej — a to jak během ztuzení na pozici revoluční levice, tak během konzervativně revolučního kompromisu a restauračního tlaku — nejživotnější složkou revoluce. On je nositelem závěrečného soustředění revolučních sil, soustředění vyvolaného restauračním tlakem, a na jeho programové pozici se revoluční proces konsoliduje. V Anglii se tak děje takřka jednorázově, „slavnou“ revolucí z r. 1688 a ústavní dohodou mezi parlamentem a představitelem nové dynastie z února r. 1689. V Čechách se tak děje průběhem čtyř let; r. 1448 se Jiří Poděbradský zmocňuje Prahy, r. 1450 se s ním smiřují představitelé strany podjednou a r. 1452 se mu poddává Tábor. Ve Francii probíhá konsolidační proces ve dvou vlnách, resp. dvěma převraty. První z r. 1830 se společenské poměry formují na kompromisní pozici mezi revolučním středem a pravicí. Revoluce r. 1848 znovu nakrátko rozkmitává těžiště moci, které se však brzy (r. 1851) ustálí na bonapartovské pozici středu.

Revoluční pravice je jako mocenská složka (sociální vektor) v zemi kontinuální jen v revoluci české. V Anglii je organizované působení revoluční pravice (označené v začátku revolučního procesu ne zcela výstižným názvem episkopalistů) přerušeno jen nakrátko (v době protektorátu Cromwellova). Naproti tomu ve Francii je revoluční pravice potlačena již ve fázi rozkmitu a může se uplatnit teprve po návratu Bourbonů na francouzský trůn, a to na dobu až do druhého konsolidačního převratu v r. 1848.

Kontrarevolucionáři — jakožto sociální vektor — vesměs během revolučního procesu zanikají. Jedině v Čechách se v některých městech a v okrajových oblastech země udržují jako mocenský činitel po celou dobu revolučního procesu a působí i na pozdější vývoj českých

dějín. V Anglii a Francii se uplatňuje kontrarevoluční směr znovu po zvratu revolučního procesu (1660, resp. 1814), a to až do konsolidačního převratu (1688, resp. 1830).

Ve Francii je kromě toho situace kontrarevoluční pozice poněkud složitější, a to ve fázi revolučního náběhu a stlaku. Tam totiž trvá z dřívější doby polarita mezi panovníkem a stoupenci jeho absolutní moci na straně jedné, a aristokracií, usilující o co největší uplatnění vlastní moci a feudálních privilegií, na straně druhé. Úspěchy aristokracie proti reformním snahám králových ministrů (zejména Turgota) přispívají k vytváření revoluční situace. Na konci osmdesátých let 18. stol. vrcholí tlak a bezprostředně podněcuje revoluční výbuch, jehož důsledky brzy stírají protiklad feudálů a stoupců královského absolutismu (tato skutečnost je v grafu vyjádřena spojením obou kontrarevolučních pozic).

Pokud běží o rychlost posunu těžiště moci a o délku jednotlivých fází revolučního procesu, lze ve všech třech pozorovaných případech konstatovat značnou podobnost. Pomalý a mírný posun nahoru (doleva) v náběhu, pak zastavení a zpáteční posun ve stlaku. Období stlaku je různě dlouhé. Nejkratší je v Čechách (1418–19); v Anglii začíná rozpuštěním parlamentu r. 1629 a vrcholí smrtí Eliotovou r. 1632. Ve Francii lze za začátek stlaku pokládat již propuštění Turgotovo r. 1776 (v našem grafu, který však nejde tak daleko do minulosti, je jako začátek této fáze označeno propuštění Neckerovo r. 1781) a za vyvrcholení této fáze politickou ofenzívu aristokracie v letech 1787–89.

Po výbuchu nastává velké zrychlení v posunu těžiště moci, a to směrem nahoru (doleva). Výbuch není vždy jednorázovou akcí jako např. v Čechách (1419). V Anglii k němu dochází postupně v rozpětí pěti let 1637 (povstání Skotů) a 1642 (začátek války mezi králem a parlamentem), ve Francii v rozpětí tří let (vyhlášení suverenity národním shromážděním a dobytí Bastily r. 1789 a vyhlášení republiky r. 1792).

Fáze rozkmitu trvá 3–8 roků. Pětiletou vládu Girondy po porážce jakobínů v letech 1794–99 lze považovat za neúspěšný pokus o ztuzení v dozrívajícím rozkmitu. Kromě případu Francie končí

rozkmit záchytem a ztuzením na pozici revoluční levice.

Během ztuzení jsou jen malé výkyvy v těžišti moci. Nejdelší a nejúplnější je ztuzení ve Francii (1799–1814), nejméně účinné je v Čechách. Zde i v Anglii trvá, jak jsme již řekli, přibližně deset roků. Expanze je největší ve Francii, kde je spojena s rozsáhlými územními anexemi. V Anglii se anexe omezují na britské ostrovy (Irsko, Skotsko), tedy země, kde již předtím byly anglické zájmy, ač v různé intenzitě, uplatněny. Husitská expanze byla více méně vojenskou demonstrací bez nároků na státoprávní uplatnění.

Zvrat revolučního procesu je záležitostí krátkodobou. V Čechách je dán jednorázově bitvou u Lipan (1434), v Anglii je jeho začátek signalizován již smrtí Olivera Cromwella (1658) a dovršen koordinovanou akcí generála Moncka a parlamentu (1660), ve Francii dvojí porážkou Napoleona (1814 a 1815).

Období konzervativně revolučního kompromisu se vyznačuje mírnými výkyvy těžiště moci kolem pozice revoluční pravice. Toto období trvá nejdéle v Anglii (1660–1680), nejkratěji v Čechách (1434 až 1437), ve Francii celkem deset let (1815–25).

Období restauračního tlaku trvá 5–8 roků. Vyznačuje se většinou zrychlováním posunu těžiště moci doprava (dolů). V Čechách je linie tlaku poměrně konstantní, což souvisí se zmíněnou již politickou strukturou země. Restaurací tlak v Praze dosáhl maxima v letech 1437–39; na venkově záleželo na místních držitelích moci. Sjedení východních Čech pod Hynkem Ptáčkem r. 1440 vytváří dílčí územní základnu na obranu proti restauračnímu tlaku a signalizuje tak již přípravnou fázi konsolidace.

Konsolidační převrat je, jak jsme už výše podotkli, záležitostí buď prakticky jednorázovou (Anglie) nebo opakovanou, a to krátkodobě (Čechy) nebo v delším časovém intervalu (Francie). Ve Francii však spadá druhý konsolidační převrat již do začátku nové fáze dějinného vývoje. Dědictví někdejší krajní levice přejímá socialistické dělnické hnutí, které se po pádu druhého císařství stává jádrem politické levice. Někdejší tzv. republikánská levice (dědictví jakobínů) zaujímá střední pozici v rozložení politických sil. Bouřlivé události let 1848–51 tvoří drama-

tický přechod mezi opožděnou fází velkého vertikálního revolučního procesu a obdobím nové diferenciaci a střetání společenských sil.

Jak jsme už řekli výše, tato nová diferenciaci a nová konstelace protikladů souvisí s posunem či přeměnou společenské problematiky, s vytvořením její nové dominanty. V české revoluci lze tento posun či přeměnu společenské problematiky dokumentovat na pozvolné přeměně vnitřních front, k níž došlo v šedesátých letech 15. století a během níž protiklad ideových a mocensko-zájmových formací podobojí a podjednou byl vystředán jednoznačným protikladem stavovských skupin. Třídní problematika, která byla v době husitské revoluce překryta náboženskými programy a mohla se uplatnit jen v rámci jejich představ a organizačních forem, vystoupila na povrch v plném světle stavovského zápasu šlechty s měšťanstvem o rozsah politických a hospodářských práv, či přesněji privilegií, a to jak vůči panovníkovi, tak vůči sel-skému lidu. (Tato polarita byla však po dalších padesáti letech znovu zkomplikována problematikou náboženskou, reaktivovanou v důsledku luterské a kalvínské reformace.)

Po anglické revoluci se třístranný protiklad mezi panovníkem (usilujícím o samovládu a opírajícím se hlavně o konzerva-

tivní šlechtu), parlamentem (opírajícím se především o zámožné měšťanstvo a tudíž s reprezentací podle majetkového censu) a armádou (opírající se hlavně o ideologicky zradikalizované střední vrstvy a požadující tudíž jako podmínku přístupu k moci též census ideový) přesunul a redukoval na protiklad mezi dvěma křídly buržoazie.

Ve Francii je pro konec revolučního procesu započatého v sedmdesátých letech 18. století směrodatné vytvoření nového základního protikladu, a to protikladu mezi buržoazií a proletariátem.

V tomto stručném komentáři nemůžeme pochopitelně vyčerpat všechny aspekty zde uvedeného modelu. Doufáme však, že se nám podařilo objasnit jeho podstatu a vymezit jeho dosah. Jak jsme už výše podotkli, soustředili jsme se na procesní, vnější stránku revolučního procesu, neboť právě tato stránka, tj. stránka mechanismu revolučních procesů, je zobecnění nejpřístupnější. Obsahová problematika revolučních procesů, a to jak vertikálních, tak horizontálních, zejména jejich kauzální zřetězení v kontinuálním dějinném vývoji — to vše zůstává tímto modelem přímo nedotčeno. Hledání zákonitostí v tomto směru předpokládá rozbory mnohem složitějších a dlouhodobějších souvislostí, v sociologické literatuře ostatně častěji diskutovaných.